

THE JOURNAL FROM THE PARISIAN EXILE

Monica Dana Căndea¹, PhD Student, Technical University of Cluj-Napoca, Baia Mare Northern University Centre

Abstract: Sanda Stolojan is an important member of the Romanian diaspora who has been preoccupied to defend the human's rights, from her official position as interpret of four presidents of France, and as writer and journalist as well.

The three volumes of The Diary of Parisian Exile were first published in French, and later they were translated into Romanian. In 1996 the diary of years 1975-1989 was edited in Romanian, under the metaphorical title Clouds over Balconies. The Diary of Parisian Exile, translated by Micaela Slăvescu. The original title is Au balcon de l'exil roumain à Paris, published at Harmattan in 1999. The second volume Nomadic Heaven. Log in Parisian exile: 1990-1996 (in original version, La Roumanie revisitée) is published in the same year 1999, in the same translation. The third and the final volume Blue Twilight. The Diary of Parisian Exile: 1997- 2001, appears in 2007.

The diary is a book in three parts designed to bring a new version about a fateful era and about its consequences as disastrous, but, very discreetly, it shows a nature and an exemplary destiny, a genuine consciousness of Romanian diaspora. The text meets superlative, as Dan C. Mihăilescu said, the hunger of history and of the exemplary destinies of the Romanians in the ages after Ceaușescu.

Keywords: *diary, exile, confession, destiny, political.*

Sanda Stolojan s-a născut în 1919 și este fiica lui Alexandru Duiliu Zamfirescu, fiul autorului romanului *Viața la țară*, diplomat de carieră, atașat, în perioada interbelică, al mai multor legații ale României, la Berlin, Haga, Rio de Janeiro, și autorul unor cărți publicate între 1948-1968.

Scriitoarea și-a susținut examenul de bacalaureat în 1937 la Paris, iar în 1943 a devenit licențiată a Facultății de Filologie din București. A lucrat ca traducătoare la Editura de Stat pentru Literatură și Artă (1948-1958), apoi într-o cooperativă, *Dactilografia* (1958-1961). În 1949 a fost condamnată, împreună cu soțul său, Vlad Stolojan Filipescu, pentru „acte premergătoare de trecere frauduloasă a frontierei”. Acesta din urmă a fost arestat și condamnat la 8 ani de închisoare.

În 1961 s-a stabilit în Franța ca refugiat politic, devenind din 1965 interpreta oficială a președenției Franței în relațiile cu România, de la Charles de Gaulle la François Mitterrand sau Jacques Chirac, având ocazia de a reveni în țară de câteva ori în timpul comunismului, în calitate sa diplomatică. Între 1975 și 1980 a fost directorul revistei *Cahiers de l'Est*, destinată scriitorilor din răsăritul Europei, iar între 1984 și 1991 a fost președinta Ligii pentru Apărarea Drepturilor Omului de la Paris și a făcut parte din comitetul literar al revistei *Esprit*. S-a stins din viață la 2 august 2005. De asemenea a colaborat cu materiale la Radio Europa Liberă.

A fost poetă, prozatoare, eseistă, critic literar, traducătoare și diaristă. Opera sa a fost redactată atât în limba română cât și în limba franceză, sau engleză. Poezia sa în limba franceză: *Dans les Brisures* (1982), *Sur les Abîmes Vertes* (1985), *Bruine de nulle part*

¹ **Bursier al proiectului** *Inovare și dezvoltare în structurarea și reprezentarea cunoașterii prin burse doctorale și postdoctorale (IDSRC – doc postdoc) POSDRU/159/1.5/S/13367*, beneficiar: Academia Română, Filiala Iași.

(1993) face trimiteri frecvente la condiția de exilat, mereu în căutarea unor rădăcini și la tristețea imposibilității de a le găsi.

În limba română publică volumele din jurnalul parizian și o antologie de poezii culese din revistele din exil, reunite sub titlul *Din urzeala ursitei* (2004). Postum i-au mai apărut în limba română volumele de memorialistică: *Sub semnul depărtării* (Humanitas, 2006 – corepondență cu Constantin Noica) și *Să nu plecăm toți odată: amintiri din România anilor '50* (Humanitas, 2009). A tradus în franceză *Lacrimi și sfinți*, de Emil Cioran, poezii de Lucian Blaga și a realizat în engleză o monografie a lui Duiliu Zamfirescu.

Cele trei volume ale *Jurnalului din exilul parizian* au apărut în limba română la editura Humanitas, în traducere din limba franceză. Astfel, în 1996 apare jurnalul anilor 1975-1989, sub titlul metaforic *Nori peste balcoane. Jurnal din exilul parizian*, în traducerea Micaelei Slăvescu. Titlul original este *Au balcon de l'exil roumain à Paris* și a fost publicat la editura Harmattan în 1999. Cel de-al doilea volum, *Ceruri nomade. Jurnal din exilul parizian: 1990-1996* (în original *La Roumanie revisitée*), apare în anul 1999, în aceeași traducere. Al treilea și ultimul volum, *Amurg senin. Jurnal din exilul parizian: 1997-2001*, apare în anul 2007 și este tradus din franceză de autoarea însăși, împreună cu Dana Petrișor, constituind un adevărat cântec de lebedă al Sandei Stolojan. De altfel, în volumul al doilea și al treilea autoarea însăși menționează aspecte privitoare la publicarea jurnalului în 1996, respectiv în 1999, sensibilă fiind atât la reacțiile celor din țară, cât și la cele ale prietenilor ei de la Paris, care o încurajează să publice și varianta originală, cea în limba franceză.

Apărut în timpul vieții scriitoarei (cel puțin primele două volume), jurnalul Sandei Stolojan nu mai este o operă a clandestinității. El își cunoaște încă de la început intențiile și acestea nu sunt, cu siguranță cele specifice unui jurnal intim propriu-zis. Căutarea de sine a eului auctorial, introspecția, lasă masiv locul evenimentului exterior, politic și cultural, care ține trează conștiința națională a exilului românesc de la Paris. Un alt aspect definitoriu este acela că jurnalul devine o operă a contemporaneității, care reflectă nu doar lumea comunismului autohton, văzută din vest, ci și lumea politică postdecembristă, ultimele două volume consemnând perioada 1990-2001.

Așadar avem de a face cu o carte în trei episoade menită să aducă un nou punct de vedere despre o epocă fatidică și despre urmările ei la fel de dezastruoase, cu un *jurnal al exilului* care, dincolo de exterioritate, discret, lasă să se străvadă un caracter și un destin exemplar, o conștiință veritabilă a culturii române din diaspora. Textul satisface superlativ, așa cum afirma Dan C. Mihăilescu, „foamea de istorie și foamea de destine exemplare” a românilor în postceaușism. „Jurnalul Sandei Stolojan este un jurnal politic, dar și un jurnal cultural al exilului românesc de la Paris. Însemnările – adevărate exerciții de despărțire – îi aparțin unei femei inteligente și culte, care are o perspectivă europeană asupra evenimentelor pe care le-a trăit. Cele trei volume de note zilnice alcătuiesc un veritabil roman de factură autenticistă a exilului românesc, iar autoarea se transformă într-o conștiință românească a veacului XX.”² Criticul supranumește *Jurnalul din exilul parizian* drept „un capitol din *Cartea exilului*”³. Este de remarcat, încă de la început, aspectul său de „cronică, unde

²Gheorghe Glodeanu, *Incursiuni în literatura diasporei și disidenței*. Ediția a II-a, revizuită și adăugită, Editura Tipo Moldova, Iași, 2010, p. 394.

³ Dan C. Mihăilescu, *Literatura română în postceaușism. I. Memorialistica sau trecutul ca re-umanizare*, Polirom, Iași, 2004, p. 211.

confesivul pur lipsește, importantă fiind relatarea: etalarea preopinentului, înregistrarea de situații, idei și prezențe.”⁴

Jurnalul este conceput de Sanda Stolojan ca o oglindă magică menită să își asume funcția majoră de *Memorie a Istoriei* trăite în *Exil*. Așa cum reiese chiar din notațiile sale diaristice, această preocupare de consemnare zilnică/frecventă a întâmplărilor și a reflecțiilor, nu se naște brusc la mijlocul anilor '70, ea datând încă din adolescență, de pe la vârsta de 13 ani, când ținea un caiet de însemnări, un *diary*, pe care îl regăsește în martie 1995, căutându-și certificatul de naștere într-o valiză cu documente.

După expatrierea în Franța, notează în agende evenimentele importante prin care trece, întâlnirile cu personalitățile exilului, care vor deveni apoi personaje de prim rang în jurnalul de față. Scotocind prin însemnări pentru a găsi mărturii despre Mircea Eliade, cu ocazia unei emisiuni dedicate acestuia de *Jurnalul literar*, în 14 august 2001 medita: „Cu ocazia asta am recitit în diagonală niște caiete vechi intitulate *Conversații cu intelectuali români: o masă de note, datând de la începuturile venirii mele în Franța. Lumea intelectualilor români care treceau prin Paris; întâlnirile, conversațiile noastre se aflau acolo... prieteni dispăruți aproape toți între timp... din nou timpul, prezența lui apăsătoare, sub acele chipuri multiple, duse, lăsate moștenire memoriei... Uitasem de aceste note: un al doilea jurnal de scris?*”⁵ Putem regăsi aici, *in nuce*, într-un proiect ipotetic, o poetică aparte a jurnalului, profesată și de alți scriitori, mai ales de cei care au suferit privațiunile închisorii, care constă în recuperarea evenimentelor prezentate în jurnal, fie din memorie (vezi cazul lui I.D. Sârbu sau N. Steinhardt), fie pornind de la notații pasagere, dezvoltate și stilizate ulterior. Este modelul diaristic pe care Eugen Simion îl numea flaubertian (prin asociere cu stilul romanesc), practicat de Mircea Eliade sau de Julien Green.

Desigur, acest proiect de jurnal recuperator rămâne o posibilitate deschisă, nerealizată, din câte cunoaștem, dar care explică într-un fel poetica anumitor pasaje ale jurnalului deja publicat, care nu sunt altceva decât rescrieri, la interval de câteva zile sau chiar de câteva luni, pornind de la notițe, ale unor evenimente demne de conservat și pentru alții. Cu toate acestea jurnalul nu-și pierde autenticitatea și valoarea sa intrinsecă de document.

Segmentat în cele trei volume, textul diaristic este unitar, dovadă fiind și cronologia notațiilor, care se completează de la un volum la altul, începând în 30 iulie 1975 și încheindu-se în 31 decembrie 2001. Bineînțeles, pe parcursul acestui sfert de veac însemnat, există și sincope, elipse ale notației, uneori recuperate prin pagini rezumative, alteori pur și simplu lăsate sub tăcere sau scuzate prin lipsa dispoziției sau a posibilității de a scrie. „Notațiile realizate de Sanda Stolojan nu sunt zilnice, ci presărate de pauze mai mult sau mai puțin lungi. Diarista se apucă de scris doar atunci când are de consemnat un lucru cu adevărat important. De aici hiatusurile ce se prelungesc, uneori până la câteva zeci de zile sau chiar la mai multe luni.”⁶

Intervalul temporal prezentat în jurnal poate fi segmentat în două mari epoci, prima – până în 1989 – fiind consemnat în volumul *Nori peste balcoane*, iar a doua, din 1990 până în 2001 – în volumele ulterioare, *Ceruri nomade*, respectiv *Amug senin*. Această delimitare

⁴ *Ibidem*, p.212

⁵ Sanda Stolojan, *Amurg senin. Jurnal din exilul parizian: 1997-2001*, Traducere din franceză de Sanda Stolojan și Dana Petrișor, Humanitas, București, 2007, p. 187. Toate citatele pentru volulul trei aparțin acestei ediții.

⁶ Gheorghe Glodeanu, *op. cit.*, p. 350.

vizează strict datele Istoriei, deoarece în planul notației și al subiectivității diaristei, așa cum am mai precizat, putem observa o unitate a viziunii și atitudinii. Schimbarea de regim politic de la București nu modifică substanțial condiția de conștiință *ex machina* pe care o are Sanda Stolojan față de țara sa natală, observația rămânând la fel de lucidă, de pertinentă și de critică, mai ales că noul regim nu e decât o mlădiță a vechii nomenclaturi, iar cursul întâmplărilor nu este deloc pozitiv, așa cum și-ar fi dorit cei din exil, care au luptat cu toate forțele pentru a contribui la reinstaurarea democrației în țară.

Istoria, Memoria, Exilul sunt câteva dintre suprapersonajele jurnalului Sandei Stolojan, pe marginea cărora emite reflecții dintre cele mai grave și mai dramatice, atât înainte cât și după 1989. Perspectiva este una profund moralistă, dobândită prin formarea sa intelectuală de înaltă ținută, dar și prin contaminarea cu occidentalismul sau cu spiritual cioranian. „Jurnalele literare, construite ca acesta, pe relatarea comentată a întâmplărilor zilnice, constituie un gen bine definit și tind să se încadreze în marel gen al «moraliştilor» pe care Franța i-a cultivat cu atâta strălucire.”⁷

Notațiile celui de-al doilea volum sunt ritmate atât de evenimentele din România sau din Europa, cât și de trăirile, visele, obsesiile care o animă, privitoare la destinul istoric al acestei lumi crepusculare, precum și la destinul său individual, scindat între țară și exil, între trecut și prezent. Tot mai frecvent apar meditațiile despre timp, destin, memorie, sfârșit.

Retrospecția și prospecția se îngemănează în acest volum atunci când vine vorba despre destinul politic românesc și cel european. Nimic pozitiv nu se prefigurează, în ciuda schimbării de regim, care nu este altceva decât o comedie neagră, căreia nici Caragiale nu i-ar mai putea face față. Pricipala preocupare a istoricilor i se pare că ar trebui să se îndrepte spre consemnarea memoriei, pe cât posibil fundamentată pe documente autentice, precum rapoartele diplomatice, jurnalele intime, memoriile. Constată însă că regimul comunist a distrus mare parte din aceste documente, așa cum, imediat după revoluție constatase că atât de mult așteptata literatură de sertar era cvasiinexistentă. „Discutând tabloul confuz prezentat de țările din est, se întreabă dacă acestea pot aduce ceva nou, dacă au un mesaj spiritual. Totul în contextul în care sertarele scriitorilor s-au dovedit fi goale, în ciuda unui teribil orizont de așteptare. Deși se spera la o multitudine de opere de excepție, nu a apărut nimic semnificativ după eliberarea țărilor situate dincolo de cortina de fier.”⁸

Meditațiile asupra Istoriei și asupra destinului românesc sau european continuă și în a treia parte a jurnalului, *Amurg senin*, care începe cu notația din 3 ianuarie 1997 și se încheie cu cea din 31 decembrie 2001. Așa cum aprecia criticul Gheorghe Glodeanu, diarista utilizează *tehnica spiralei*⁹ ca modalitate de organizare a discursului, revenind succesiv la aceleași probleme sau la aceleași personaje, îmbogățindu-le astfel prin adaos. La fel, zilele neconsemnate direct în jurnal sunt apoi repovestite, pornind simplu de la memorie sau, mai ales, cu ajutorul unor note fugitive. Acest mod de a construi paginile de jurnal este folosit de obicei atunci când, smulsă din mediul său parizian, de exemplu pentru a face călătoria în România sau în altă parte, autoarea nu scrie în jurnal zile în șir.

Ritmicitatea consemnării evenimentelor exterioare, politice, sociale sau culturale este întreruptă de confesiunile eului subiectiv, profund, după o tehnică a contrapunctului mânăuită

⁷ Annie Bentoiiu, *Portret și portrete*, în *România literară*, nr.33/1996, p.11.

⁸ Gheorghe Glodeanu, *op. cit.*, p.368.

⁹ *Ibidem*, p. 371.

cu abilitate. Visele, meditațiile nocturne, corelația dintre propriile stări și natură, punctează fapătura intimă a diaristei, prinsă în vârtejul temporalității, fără a-și fi pierdut umanitatea. Textul respiră astfel amplu, fragmentele reconstituind nu doar o lume în mișcare, ci și universul care o reflectă, conștiința și psihologia eului confesiv.

Scriitura Sandei Stolojan a fost apreciată de cronicarii literari pentru luciditatea, precizia, exactitatea și obiectivitatea de care dă dovadă, având în subsidiar o sensibilitate și o expresivitate demne de o adevărată poetă. Al. Săndulescu remarcă „*predispoziția lirică, scrisul unui poet ce nu-și poate reprima părerile de rău*”¹⁰, iar Gabriel Dimisianu puncta printre trăsăturile autoarei că „este precisă, ironică, tăioasă în observații, cultivând umorul sec, uneori negru. [...] lucidă, exactă, nedivagantă, fără preocupări aparente de expresivitate literară, [...] admirabilă creatoare de atmosferă și o fină portretistă”.¹¹

Fără a-și propune să facă literatură, fără măcar să-și pună probleme majore privitoare la formă, stil sau poetica jurnalului intim, răgăsim totuși în paginile *Jurnalului din exilul parizian* reflecții, pasagere, e drept, despre ceea ce am putea numi o artă poetică a scrisului diaristic. Mai abundente ni se par a fi notațiile privitoare la funcționalitatea demersului diaristic, care stă, întâi de toate, sub semnul Memoriei, al responsabilității față de istorie, fără însă a ignora rolul catartic pe care îl poate avea în plan psihologic.

„De ce notez aceste lucruri? Probabil fiindcă găsesc în această treabă modestă mijlocul, poate singurul, care să fie la înălțimea puterilor mele, de a pune ordine în destinul meu: a observa, a asculta, a însemna...” - nota diarista în ianuarie 1981. Scrisul coincide astfel cu o recosmicizare a vieții, cu o căutare a sensului într-o situație de criză existențială majoră. Cele trei verbe, definatorii pentru modul în care se realizează procesul consemnării diaristice: *a observa, a asculta, a însemna*, prezintă gradual transfigurarea realului în imagine mentală, reprezentată apoi prin cuvinte.

Totul este *cosa mentale*, notează de câteva ori diarista: „Realitatea este cosa mentale, imagine interioară, a spus un italian. Realitatea sunt eu, inteligența care măsoară, conștiința care știe că aud și că măsoar. Fără mine n-ar fi decât mișcarea valurilor, la infinit. Eu le ascult, le dau un sens, le reinterpretez ca pe o reînnoire, ca bătaia timpului... Omul singur merge spre deznodământ și poate dincolo de el spre altceva.” (Limassol, Cipru, 6-9 septembrie 1990), sau în 31 decembrie 2000: „totul este până la urmă cosa mentale – fără mintea noastră, fără partea mintală a omului, nimic n-ar putea fi, nimic n-ar exista, în afară de materia care nu știe ce este...” Se insinuează aici, fără alte teoretizări, o *poetică a autenticității și a substanțialității*, demnă de orice scriitură subiectivă. Ea va fi completată de alte precizări privitoare la imperativul sincerității, al adevărului, puse în slujba Memoriei istorice.

A conserva trăitul pare a fi principalul mobil al scrierii diaristei, care își află corespondența într-o atitudine tipic franțuzească de a-și consemna trecutul („În Franța toată lumea lasă amintiri pentru cei care vor urma. Ca să mărturisescă despre trecut și să întrețină memoria.”), în contrast cu românii care manifestă o indiferență primitivă față de trecut. În același registru se înscriu preocupările multiple ale unor cercetători români pentru reconstituirea genealogiilor, demers în urma căruia află faptul că soțul său, Vlad, este înrudit cu pictorul Louis Nicolas Blaromberg, din secolul al XVIII-lea.

¹⁰ Al. Săndulescu, *Jurnalul Sandei Stolojan*, în *Jurnalul literar*, nr. 15-18/ 2000, p.3.

¹¹ Gabriel Dimisianu, *Exilul din exil*, în *România literară*, nr. 25/1997, p.10.

„Marile evenimente politice și radiografia exilului românesc reprezintă coordonatele esențiale ale confesiunilor Sandei Stolojan. Estul și Vestul, trecutul și prezentul devin pretextul unor ample călătorii în timp și spațiu, totul dobândind o importantă dimensiune etică.”¹² Întâi de toate, datoria față de Istorie și față de Memorie - să nu lași Uitarea să înghită trecutul: „Să păstrezi flacăra trecutului fără s-o lași să te devoreze, acesta este pariul nostru existențial, pariul nostru, al celor care trăim starea exilului” și de asemenea, nevoia de acțiune: „Exilul este înainte de toate o experiență personală, dar o experiență pe care așa de mulți au trăit-o, încât o poți considera ca o dramă colectivă care te provoacă, te obligă să acționezi.”

Notațiile orientate spre exterior, surprinzând cadența, nu de puține ori contorsionată și tensionată a Istoriei, alternează cu notațiile reflexive, pur subiective, care completează portretul interior al exilatului, trăind o permanență dramă identitară și morală, o stare angoasată de scindare a sinelui. Deși destinul diasporei este unul paralel cu cel al societății românești, el nu poate fi disociat de aceasta. Este un paradox major al istoriei, care face ca o ramură supraviețuitoare a vechii lumi românești, ruptă din locul ei firesc, să-și concentreze existența într-un Occident capitalist unde trebuie să lupti cu abnegație pentru a supraviețui.

Cronicar fidel al epocii, Sanda Stolojan este unul dintre actorii implicați activ în lupta împotriva absurdităților provocate de o ideologie utopică, fapt care implică anumite riscuri și nu o scutește de amenințările securității românești, foarte bine infiltrată în mediul parizian. În 22 februarie 1981 primește o scrisoare de amenințare în care este anunțată că va fi executată pentru că și-a trădat țara, pentru că ar colabora cu KGB-ul și cu sionismul. Pe 26 noiembrie, același an, primește o a doua scrisoare de amenințare de la serviciile secrete românești. Această tactică nu este singulară pentru intimidarea actorilor exilului, ea fiind aplicată, în forme mai brutale chiar, și altor militanți pentru drepturile omului, cum ar fi Monica Lovinescu – bătută de securiști în fața casei sale (11 noiembrie 1977), sau Paul Goma, care primește pachete suspecte cu cărți-bombă.

Marea durere a diaristei este constatarea faptului că lucrurile în țară se înrăutățesc din ce în ce mai mult, populația fiind ținută în beznă și condusă spre înfometare, patronată de Securitatea care o transformă într-o uriașă închisoare. „Toată cartea e plină de jalea României sub Ceaușescu.”¹³, afirmă Dan C. Mihăilescu, argumentând cu următoarea notație a diaristei „Crima lui Ceaușescu va rămâne în veci aceea de a fi pângărit sentimentul național la români și de a fi descalificat România în ochii lumii”, adevărata vină morală a epocii, ale cărei efecte vor fi consemnate cu același dramatism în paginile anilor următori.

Vorbim așadar de un emblematic jurnal al exilului, de un document al unei lumi, o cronică prețioasă care aduce în prim-plan o criză istorică majoră. Pentru că, așa cum afirma Monica Lovinescu, dintr-o paranteză bănuită a fi scurtă, exilul s-a transformat în povestea unei întregi vieți, putem cataloga această scriere drept un *jurnal de existență*, consemnând etapizat mersul istoriei, dar și reacțiile individului față de acestea, de fapt ale întregului Exil românesc de la Paris, care nu a uitat niciodată de unde a plecat, n-a încetat să ducă dorul pământului natal și să spera că într-o zi se va putea întoarce acasă.

Prin intervențiile subiectivității poetice a diaristei, prin stil, prin încercarea permanentă de a înțelege și a interpreta faptele, cu scopul de a le conferi un sens moral, deși nu și-a propus

¹² Gheorghe Glodeanu, *op. cit.*, p. 349.

¹³ Dan C. Mihăilescu, *op. cit.*, p. 213.

programatic acest lucru, jurnalul poate fi citit ca un roman autenticist căruia nu-i lipsește niciunul dintre ingredientele necesare.

Bibliografie

- Albu, Florența, *Obsesia românească*, în *Viața românească*, nr. 9-10/1996, p.24.
- Behring, Eva, *Scriitori români din exil 1945-1989. O perspectivă istorico-literară*, traducere din limba germană de Tatiana Petrache și Lucia Nicolau, Editura Fundației Culturale Române, București, 2001.
- Bentoiu, Annie, *Portret și portrete*, în *România literară*, nr.33/1996, p.11.
- Boia, Lucian, *Jocul cu trecutul. Istoria între adevăr și ficțiune*, Editura Humanitas, București, 1998.
- Dimisianu, Gabriel, *Exilul din exil*, în *România literară*, nr. 25/1997, p.10.
- Glodeanu, Gheorghe, *Incursiuni în literatura diasporei și disidenței*. Ediția a II-a, revizuită și adăugită, Editura Tipo Moldova, Iași, 2010, p. 349.
- Glodeanu, Gheorghe, *Incursiuni în literatura diasporei și disidenței*. Ediția a II-a, revizuită și adăugită, Editura Tipo Moldova, Iași, 2010.
- Habermas, Jürgen, *Conștiință morală și acțiune comunicativă*, Editura All Educational, 2000.
- Hillis Miller, J., *Etica lecturii*, Grupul Editorial Art, București, 2007.
- Holban, Ioan, *Istoria literaturii române contemporane*, vol.3 *Critică, eseu, memorialistică*, Editura Tipo Moldova, Iași, 2006.
- Mihăilescu, Dan C., *Literatura română în postceaușism, I. Memorialistica sau trecutul ca re-umanizare*, Polirom, Iași, 2004.
- Niculescu, Alexandru, *Un jurnal de exil intelectual*, în *Jurnalul litarar*, nr. 19-24/ 2000, pp. 10-11.
- Stănciulescu, Irina, *Măștile comunicării de la etică la manipulare și înapoi*, Editura Tritonic, București, 2009.
- Stolojan, Sanda, *Amurg senin. Jurnal din exilul parizian: 1997-2001*, Humaitas, București, 2007.
- Stolojan, Sanda, *Ceruri nomade. Jurnal din exilul parizian: 1990-1996*, Humaitas, București, 1999.
- Stolojan, Sanda, *Nori peste balcoane. Jurnal din exilul parizian: 1975-1989*, Humaitas, București, 1996.
- Ungureanu, Cornel, *La Vest de Eden. O introducere în literatura exilului*, vol. I-II, Editura Amarcord, Timișoara, 1995/ 2000.
- Vidam, Teodor, *Orientări și mize ale gândirii etice contemporane*, Editura Ardealul, Colecția Universitas, 2009.